

University of Groningen

Migratie en Ruimte

Haartsen, Tialda; Hooimeijer, Pieter

Published in:
Ruimtelijke Kwaliteit in Ontwikkeling

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2015

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Haartsen, T., & Hooimeijer, P. (2015). Migratie en Ruimte. In D. Baalman (editor), *Ruimtelijke Kwaliteit in Ontwikkeling* (blz. 24-39). Het Oversticht.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

RUIMTELIJKE KWALITEIT IN ONTWIKKELING

HET OVERSTICHT

Bekijk de video ↘

INHOUD

VOOR- WOORD

In 1935 bracht Het Oversticht een boekje uit dat de eerste tien jaar van zijn werkzaamheden samenvatte op een even humoristische als paternalistische wijze.

Overijssel, hoe het bouwt: dikwijls goed en dikwijls fout werd het begin van de goede gewoonte om lustra van de organisatie met een publicatie te markeren. Wie het boekje uit 1935 ter hand neemt, ziet een tijdsbeeld. Toen had men niet kunnen bevroeden hoe wij daar nu naar kijken: met lichte gêne over de betuttelende toon enerzijds en met een glimlach over de naïviteit van de wereld anderzijds.

Door de oorlogsomstandigheden duurde het daarna tot 1950 voor een volgende publicatie verscheen. Ook die weerspiegelt zijn tijd, een compleet veranderde tijd. Het Oversticht 1925-1950 Verlies en Winst heeft nog niet alle lust tot (ver)oordelen verloren, maar de nauwe beperking tot architectonische details en composities heeft plaats gemaakt voor een veel bredere reeks artikelen over wat we nu noemen 'ruimtelijke kwaliteit'. Naast de 'schoonheidscommissie', wordt

in essays aandacht besteed aan de landschapscommissie, aan flora, fauna, dorpen en steden, cultuurlandschap, bossen, wegen en wegbeplantingen, landgoederen en kastelen, wind- en watermolens, aan ontsiering van het landschap en aan natuurbescherming. Als auteurs werden niet de eerste de besten aangezocht: experts die in de regio hoog stonden aangeschreven zoals W.P.C. Knuttel, Jan Jans, S.J. van Embden, A. Kraaijenhagen. Zo is opnieuw een tijdsdocument ontstaan, dat Nederland even neerzet aan de vooravond van de enorme wederopbouwproductie in de stad en op het land.

Soms werden fotoboeken uitgegeven, die met trots de productie van architecten en stedenbouwers, ingenieurs en landschapsarchitecten presenteerden. (Het Oversticht na 1945, stedenbouwkundig, architectonisch, landschappelijk in 1960 en Het Oversticht

na 50 jaar in 1975). Ze tonen de verworvenheden van de wederopbouw met de trots die de periode kenmerkte. Het Oversticht werkte hierbij samen met fotograaf Ger Dekkers (wiens collectie documentaire fotografie het nu ook beheert). In 1985 volgde de publicatie *Het aanzien waard? Geschiedenis van de Welstandszorg in Nederland* (auteur Marijke Beek), op een moment dat de politieke discussie over 'welstand' wel een beetje feitelijke informatie kon gebruiken. In 2000 tenslotte verscheen de bundel essays *Over schoonheid*, te zien als een poging tot 'herbronning' naar de doelstelling 'Bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk Schoon'. (De essays daarin, zoals dat van Auke van der Woud, *Waar zijn de Waarden?*, hebben nog weinig aan actualiteit ingeboet).

Bij deze initiatieven was het niet de bedoeling een geschiedschrijvende reeks te doen ontstaan. Het lustrum werd gemarkeerd met een uiting van wat op dat moment bovenop lag. Dat het een reeks werd, zien we nu.

Zo is de reeks essays in deze publicatie ook bedoeld: niet met de pretentie aan de geschiedenis door te schrijven, maar bij een 90ste verjaardag te markeren over welke thema's we nu denken en spreken bij ons werken aan 'ruimtelijke kwaliteit'. We hebben er drie geselecteerd (consumptie, migratie en technologie) waarvan we menen dat ze ons in de komende jaren nog veel zullen bezig houden.

Ook naar deze essays zal men in de toekomst met belangstelling terugkijken. Maar daar willen wij niet op wachten. Deze essays zijn veeleer bedoeld als start voor een gedachtewisseling nu. Wij nodigen de lezer uit om met ons in gesprek te gaan, zoals ook in onze advisering heeft de dialoog de plaats ingenomen van het dictum. De lezer heeft dus een rol. De essays zijn uitgangspunt, maar we ervaren graag wat de gedachten van anderen over deze thema's zijn en hopen met de publicatie vooral een bijdrage aan de discussie te leveren. Wij hopen op een levendige gedachtewisseling op het online discussie platform HO90 Ruimtedebat te vinden op www.linkedin.com.

HET CONSUMPTIE- LANDSCHAP

Consumptie en Ruimte

Dr. Hans Renes heeft als historisch geograaf veel onderzoek gedaan naar landschappen en landschapsontwikkeling en wordt gezien als een van de pijlers van de historische geografie in Nederland. Hij is verantwoordelijk voor het opleiden van studenten historische geografie aan de faculteit Ruimtelijke wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Ook is hij verbonden als hoogleraar Erfgoed en Ruimte aan

de Vrije Universiteit in Amsterdam. Door verschillende nevenfuncties is hij betrokken bij ontwikkelingen op zijn vakgebied. Hij publiceert regelmatig over het Nederlandse en Europese cultuurlandschap. Hans Renes is gevraagd zich te verdiepen in het thema Consumptie en Ruimte omdat de nieuwe verhoudingen tussen productie en consumptie bijdragen aan veranderingen in het cultuurlandschap.

CONSUMPTIE EN RUIMTE

INLEIDING

Ruimte is een abstract en neutraal begrip. Discussies over gebruik en inrichting van de ruimte spitsen zich meestal toe op twee begrippen met een veel normatiever karakter, namelijk 'plaats' en 'landschap'. Beide begrippen hebben lange tijd centraal gestaan in mijn eigen vakgebied, de sociale geografie.

Toen ik begin jaren zeventig begon met studeren, waren die begrippen net door een nieuwe generatie geografen bij het oud vuil gezet. De geograaf moest zich niet meer bezig houden met de bijzondere eigenschappen van gebieden, maar moest op zoek naar theorieën en wetmatigheden. Daar zat wel iets in, maar het succes ervan heeft gemaakt dat de sociaal-geografen compleet buitenspel stonden toen de maatschappij zich juist ging interesseren in leefomgeving, milieu, landschappen en lokale identiteit.

Van de begrippen plaats en landschap refereert de eerste vooral aan de bijzondere eigenschappen van een plek, de 'genius loci', en aan de band die mensen daardoor met plekken kunnen hebben. Landschap is een complexer begrip. Het duidde oorspronkelijk op een gebied en op de beheerorganisaties die dat gebied beheerden, vergelijkbaar met de betekenis die het begrip 'waterschap' nog altijd heeft. We vinden die oude

betekenis van landschap nog terug in de historische naam voor Drenthe als 'de oude landschap'.

De term landschap kreeg in de late middeleeuwen een tweede betekenis, toen mensen begonnen hun omgeving af te beelden, zowel in kaarten als op schilderijen. Op schilderijen werden heiligenportretten of Bijbelse scènes in het vervolg geplaatst in een landschap. Vanaf de 16e eeuw werd landschap een zelfstandig genre in de schilderkunst en werd de term landschap gaandeweg ook gebruikt om de waarneembare omgeving zelf mee aan te duiden. Landschap werd daarmee een consumptie-artikel: een goed dat diende voor behoeftebevrediging. Niet langer was het landschap alleen een gevolg van ontwikkelingen, het werd een doel op zich. De esthetische waardering van landschappen vormde de basis voor de daadwerkelijke aanleg van ideale landschappen rond kastelen en landhuizen.

Pogingen om agrarische landschappen te beschermen zijn nog jonger. In de 17e eeuw waren schilders geïnteresseerd in nieuwe, innovatieve ontwikkelingen in landschappen. Hun laatnegentiende-eeuwse nazaten keken juist nostalgisch terug naar het verleden en beeldden landschappen af die aan het verdwijnen waren. Van daar was het een kleine stap naar bescherming. De aankoop van het Naardermeer door de nieuw

opgerichte Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten (1905) markeert het begin van de bescherming van landschappen. Die groeiende belangstelling valt niet los te zien van de groei van de steden, die in de tweede helft van de negentiende eeuw na een lange periode van stagnatie weer op gang kwam. Naarmate mensen los raakten van hun agrarische wortels werd het rurale landschap meer en meer een stedelijk ideaalbeeld.

90 JAAR VERANDER- ING

De oprichting van Het Oversticht in 1925 was zelf een uiting van de veranderende omgang met de omgeving. In de negentig jaar die sindsdien zijn verlopen, is veel veranderd. Laten we eens kijken wat de gemoederen in de loop van die tijd bezig hield. Als voorbeelden neem ik steekproeven met tussenperioden van vijftwintig jaar.

STAD EN LAND IN 1925

De jaren twintig van de vorige eeuw waren een periode van ongekende welvaart, waarin het landschap snel veranderde. Wat hield de gemoederen bezig in 1925? In het buitengebied waren dat vooral de ontginningen van heidevelden en moerassen tot landbouwgrond. De belangrijkste half-natuurlijke landschappen werden 'veiliggesteld' door aankoop door Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer (die, naast de bosbouw, natuurbescherming als tweede taak kreeg) en de provinciale landschappen die vanaf 1927 werden opgericht. In de crisis van de jaren dertig gingen die organisaties ook als vangnet fungeren voor landgoederen en buitenplaatsen die het financieel niet meer konden bolwerken.

MONUMENTENZORGERS EN HISTORISCHE VERENIGINGEN WAREN OPVALLEND AFWEZIG

In de landbouwgebieden zelf veranderde volgens de meeste mensen niet zo veel. De eerste ruilverkavelingen waren intussen bezig, maar dat ging nog om kleine oppervlakten en niemand zag er nog een bedreiging voor natuur en landschap in.

Daarnaast kreeg de groei van de steden aandacht, vooral de sluipende verstedelijking van plattelandsgebieden. Onder de rook van Amsterdam voerden stedenbouwkundigen in 1925 strijd tegen de oprukkende lintbebouwing langs het riviertje Het Gein. Ze wonnen de strijd en legden daarmee de basis voor de ruimtelijke ordening in de landelijke gebieden.

Het geeft aan dat het in de opkomende omgevingszorg niet alleen ging om schoonheid, maar dat intussen ook het politiek-juridische begrip rechtvaardigheid was gaan meespelen. De strijd tegen de lintbebouwing ging in wezen over de vraag of een aantrekkelijk open landschap mocht worden geprivatiseerd voor degenen die zich er een huis konden veroorloven, of juist ter beschikking moest blijven voor de hele bevolking.

De discussies over het landschap werden vooral gevoerd door natuurbeschermers en door architecten en stedenbouwkundigen. Monumentenzorgers en historische verenigingen waren opvallend afwezig. Toch was het juist de eerbiedwaardige (in 1858 opgerichte) Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis (VORG) die in 1925 het initiatief nam tot de oprichting van Het Oversticht, een "genootschap tot bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon in de provincie Overijssel". De nieuwe organisatie zou zich richten op de kwaliteit van de omgeving. Net als bij de landelijke Bond Heemschut (opgericht 1911), omvatte dat (en omvat het nog altijd) zowel bescherming van historische steden en landschappen als het streven naar kwalitatief hoogwaardige vormgeving van nieuwe ontwikkelingen.

STAD EN LAND IN 1950

Het 25-jarige bestaan van Het Oversticht viel midden in de Wederopbouwperiode. Nederland was aan het herstellen van de oorlogsschade. In de steden en, in mindere mate, in dorpen betekende dat grote woningbouwopgaven. De sterke naoorlogse bevolkingsgroei, de stijgende welvaart en de daling van de gemiddelde woningbezetting maakte dat nog tot ver in de jaren zestig woningnood een nationaal probleem was.

DE GEORGANISEERDE LANDBOUW EISTE HET BUITENGEBIED VOOR ZICHZELF OP

Het landelijk gebied kreeg de opdracht om veel en goedkoop voedsel te produceren. Met de Hongerwinter nog in het bewustzijn, was het draagvlak voor ingrijpende maatregelen groot. De ruilverkavelingsmachine kwam op gang en stelde zich tot doel het landelijk gebied om te vormen tot een efficiënte agrarische productieruimte. De meest ingrijpende ruilverkavelingen schiepen een landschap voor grootschalige en gemechaniseerde landbouw, waarin geen ruimte was voor kleine boeren, voor paden en andere landschapselementen, voor natuur. De georganiseerde landbouw eiste het buitengebied voor zichzelf op. Terwijl het aantal boeren snel afnam, werden grote delen van het Nederlandse landschap meer agrarisch dan ooit.

Planning maakte een onomstreden deel uit van de naoorlogse consensussamenleving. Hoogtepunt was de 2e Nota Ruimtelijke Ordening (1966), waarin plannend Nederland een onbekommerd vooruitgangsgeloof uitstraalde. In diezelfde tijd viel mijn eerste kennismaking met de haarvaten van het planningssysteem, toen mijn ouders een nieuwbouwwoning betrokken en samen met hun burens een heg aanlegden langs de straat. Die moest weer worden gerooid op last van de gemeente, omdat de architect een soortgelijke heg met een ander soort struiken had voorgeschreven. Dat gebeurde toen nog zonder protest

STAD EN LAND IN 1975

De jaren zeventig doen in sommige opzichten denken aan de jaren twintig. De Wederopbouw was voltooid en de welvaart was hoger dan ooit. In korte tijd ontstond een breed bewustzijn van de nadelen van de welvaart. Met leuzen als 'van welvaart naar welzijn' werd aandacht gevraagd voor de immateriële behoeften van de mens en voor de belangen van milieu, natuur en landschap. Nieuw was ook dat de groeiende aandacht voor de omgeving geplaatst werd tegen een wereldwijde schaal van die problemen. Zo was 1972 het jaar van het Rapport van de Club van Rome dat de eindigheid van grondstoffen onder de aandacht bracht, de wereldwijde milieuconferentie in Stockholm die de globale schaal van milieuproblemen duidelijk maakte en de Werelderfgoedconventie waarin UNESCO het initiatief nam tot een wereldwijde monumentenlijst.

GAANDEWEG WERD DUIDELIJK DAT DE POGINGEN TOT MISLUKKEN GEDOEMD WAREN

De technocratische en sectorale plannen uit de jaren zestig voor aanleg van snelwegen, voor dijkverbeteringen en voor ruilverkavelingen stuitten nu voor het eerst op weerstand. Conflicten tussen oude plannen en nieuwe visies vormen de kern van de vele ruimtelijke conflicten in de jaren zeventig. In de eerste helft van de jaren zeventig werden in Nederland 600 tot 700 actiegroepen opgericht, waarvan de meeste vooral plaatselijk werkten.

In de steden stuitten de grootschalige doorbraken en de sloop van grote aantallen historische panden al evenzeer op protesten. Gaandeweg werd duidelijk dat de pogingen om binnensteden voor het autoverkeer toegankelijk te houden tot mislukken gedoemd waren. Hier leidde de omslag tot het autoluw maken van binnensteden en tot restauraties. Ook in de negentiende-eeuwse stadswijken, die tot dan toe als weinig waardevol werden gezien, werd sloop vervangen door renovatie. Nieuw in deze 'stadsvernieuwing' was de betrokkenheid van de buurtbewoners.

In het landelijk gebied speelde nog iets anders. De succesvolle ontwikkeling van de landbouw had tot overschotten, zoals boterbergen en melkplassen geleid. Dat sloeg de bodem weg onder het ruilverkavelingsbeleid. Het was de achtergrond van plannen van het Rijk om een aantal landbouwgebieden met waardevolle landschappen op een andere koers te zetten. De Nota Nationale Landschapsparken uit 1975 stelde voor om in een aantal grote gebieden te gaan zoeken naar combinaties van landbouw, natuur en recreatie. Al na enkele jaren werd dit beleid echter afgeschaft.

STAD EN LAND IN 2000

Het Nederlandse landschap is tussen 1975 en 2000 minder sterk veranderd dan in de voorgaande kwart eeuw. De recessie van de jaren tachtig heeft daar zeker toe bijgedragen, maar de bezuinigingen op ruilverkaveling en de opvolger daarvan, de landinrichting, waren zeker zo belangrijk. De welvaart van de jaren negentig leidde weer tot een versnelling in de ontwikkelingen. De belangrijkste ontwikkeling in deze periode was wel de aanleg van de Ecologische Hoofdstructuur. De natuur/ en de landbouwsector konden zich beide vinden in een sterke scheiding tussen landbouw en natuur, die echter voor de historische landschappen een bedreiging vormde.

Als reactie op de discussies over verrommeling kwam de toenmalige regering met de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, die we achteraf kunnen zien als de laatste poging van het Rijk om beleid op dat gebied te voeren. Een middel om de gebieden die het meest werden bedreigd door stedelijke uitbreidingen, de landelijke gebieden binnen en tegen de Randstad, weerbaarder te maken was de herintroductie van de Nationale Landschappen. Enkele jaren later kwam het Rijk zelfs met een plan voor twintig nationale landschappen, maar toen was het beleid alweer zo sterk verdund dat de effecten gering waren.

EEN THEMA ALS BEVOLKINGSKRIMP WAS NOG NIET TOT DE GEMIDDELDE KRANTENLEZER DOORGEDRONGEN

In 2007 hield de Volkskrant een enquête onder haar lezers over de belangrijkste ruimtelijke thema's. Op 1 stond verrommeling, wat vooral verwees naar de 'nieuwe lintbebouwing' langs de snelwegen, die de gemiddelde forens het idee gaf dat heel Nederland dichtslibde met dozen. Een thema als bevolkingskrimp, waarover in die periode langzaam een stroom van publicaties op gang kwam, was nog niet tot de gemiddelde krantenlezer doorgedrongen en stond op nummer 54.

CONSUMPTIE EN RUIMTE

NIEUWE OPGAVEN

De komende tijd zal het landschap opnieuw sterk in beweging zijn. Aanpassing van de delta aan de gevolgen van klimaatverandering zal zowel steden als landelijke gebieden raken. De demografische veranderingen, waarbij in sommige gebieden de bevolking gaat krimpen en in andere gebieden nog zal groeien en tegelijk van samenstelling veranderen, zal eveneens grote gevolgen hebben.

Zo probeert de ruimtelijke ordening sinds enkele jaren om te schakelen van een groeimodel naar een nadruk op hergebruik en herontwikkeling.

De landelijke gebieden zijn volgens velen van een productie- veranderd in een consumptielandschap. Dat is echter overdreven en gaat voorbij aan de sterke differentiëring. Aan de ene kant zijn er de grootschalige landbouwgebieden, die in de loop van de 20e eeuw juist meer dan ooit een productielandschap zijn geworden. Het zijn landschappen die

alle verhalen logenstraffen over post-productivistische ruimtes en niet meer bestaand platteland.

Aan de andere kant zijn er multifunctionele landbouwgebieden. Boeren in deze gebieden richten zich op een hogere prijs voor hun producten door biologische landbouw of streekproducten en op aanvullende inkomsten uit natuurbeheer, recreatie en andere activiteiten. In deze landbouwgebieden zijn nog altijd ook niet-boeren aanwezig: als bewoners in vrijgekomen boerderijen

(soms met een paar hectare paardenland), als recreanten op boerencampings, als wandelaars (op veel plaatsen wordt geprobeerd om de toegankelijkheid van het buitengebied, die stelselmatig achteruit is gegaan, weer te vergroten door de aanleg 'klompenpaden'), als gebruikers van zorgboerderijen. Soms zijn er directe relaties tussen producenten en consumenten, waar boeren leveren aan restaurants of, via boerderijwinkels, aan consumenten. In delen van het Engelse platteland – maar ook in Nederland zijn er voorbeelden – nemen dergelijke boerderijwinkels intussen de plaats in van de verdwenen middenstand in dorpen.

De kwaliteit van de omgeving is een belangrijk onderwerp van discussie in de landbouwgebieden. Opvallend is dat vooral geluid en reuk, hoewel dat in feite vluchtige verschijnselen zijn, door krachtige wetgeving over geluidscontouren en stankcirkels sterk sturend zijn geworden voor de ruimtelijke inrichting. De visuele beleving, hoewel uitgewerkt in zichtlijnen en zelfs enkele jaren in snelwegpanorama's, wordt veel minder krachtig beschermd.

Ook de binnensteden geven een gevarieerd beeld. Ze bestonden eeuwenlang vrijwel geheel uit gebouwen waarin wonen en werken werd gecombineerd.

In de loop van de afgelopen eeuwen is het aantal gespecialiseerde gebouwen toegenomen. Daarnaast trokken eerst de elite en vervolgens de middenklassen en de meeste bedrijven weg uit de stad. In de jaren vijftig waren de binnensteden verwaarloosd en behoorde het overgrote deel van de bewoners tot de lage inkomensgroepen. Vanaf de jaren zeventig begonnen studenten en 'creatieven' de binnenstad opnieuw te waarderen als woonomgeving en begon de kolossale opknappbeurt die maakte dat de Nederlandse binnensteden er nu zo prachtig bijliggen. Naast wonen werden de binnensteden steeds meer gedomineerd door winkels en horeca. Het zijn vooral centra van consumptie geworden. Amersfoort heeft een aantal jaren zelfs een heus kindwinkelcentrum gehad, om kinderen al vroeg te leren dat het in het leven gaat om consumeren.

De verschillende activiteiten zijn ruimtelijk gescheiden. In de meeste binnensteden is wel een gebied met een grote concentratie aan winkels en horeca, waaruit het wonen grotendeels is verdrongen. De centrale winkelstraat, waarlangs het duurste vastgoed staat, is vrijwel volledig 'verblokkerd', wat meestal samengaat met leegstand van de verdiepingen erboven. Daaromheen liggen de meer interessante winkels en de horeca, vaak gecombineerd met enige bewoning. De gebieden daarbuiten zijn juist steeds meer woongebieden geworden.

Na een lange periode van continue groei van winkels en horeca, waren de afgelopen jaren moeilijker voor deze sectoren. Dat had deels te maken met een conjuncturele oorzaak, de economische recessie. Er zijn echter ook structurele

oorzaken. Een daarvan is de nieuwe golf van suburbane winkelcentra, waarbij het niet gaat om de hypermarkten, die Nederland aardig buiten de deur heeft weten te houden, maar om 'merkendorpen', zoals Batavia Stad, die een karikatuur van een historische binnenstad combineren met grote parkeerterreinen.

STADSLANDBOUW WORDT GEPROPAGEERD OM LEGE RUIMTE IN STEDEN TE GEBRUIKEN

Belangrijker is de toename van aankopen via Internet, waarbij voor cd's, dvd's en, in iets mindere mate, boeken last hebben van een dubbele dip omdat de fysieke producten niet alleen via Internet worden aangeschaft, maar ook worden vervangen door downloads.

Intussen wordt ook in sectoren als kleding en schoenen het aankopen via internet belangrijker. Dat gaat intussen zo ver, dat er compleet nieuwe distributiesystemen worden opgezet, zoals afhaalplekken. Het valt te verwachten dat leegstand

van winkels toe zal nemen, tot de vastgoedbedrijven hun verlies nemen en ruimte maken voor een groei van de woonfunctie.

Een van de belangrijkste doelen van de ruimtelijke ordening van de afgelopen eeuw was een scherpe scheiding tussen stad en landelijk gebied. Dat ideaal lijkt nu deels verlaten. In de landelijke gebieden is de landbouw nog altijd de grootste grondgebruiker, maar al lang niet meer de drager van de lokale samenleving. In steden is juist de landbouw de laatste jaren een vaste verschijning geworden. Stadslandbouw wordt gepropageerd om lege ruimte in steden (tijdelijk) te gebruiken, om mensen bezig te houden en, vooral, om de relatie tussen stedelingen en de productie van hun voedsel te herstellen. Dat laatste lijkt belangrijker dan de omvang van de productie die er wordt gerealiseerd.

CONSUMPTIE EN RUIMTE

UITDAGING

We noemden al een aantal grootschalige ontwikkelingen in de Nederlandse ruimte: klimaat en water, demografische veranderingen en ontwikkelingen in de landbouw. Elk van die ontwikkelingen biedt bedreigingen en kansen, maar in ieder geval uitdagingen voor de komende decennia.

EN

De discussie over klimaat en landschap bestaat uit twee componenten: maatregelen om klimaatverandering te vertragen en aanpassingen aan de gevolgen. Wat de eerste betreft, valt het nu al op hoezeer de plaatsing van windmolens weerstand oproept. Andere veranderingen zijn in Nederland nog wat minder zichtbaar, maar de aanleg van vele hectaren grote velden met zonnepanelen zal zeker discussie oproepen. Hetzelfde geldt voor grootschalige verbouw van biomassa (in Sleeswijk-Holstein bestaan gemeenten die voor meer dan 90% uit maïsakkers bestaan). Ook de gevolgen van de zeespiegelstijging en de grotere hoeveelheden water die in korte tijd door ons land heen moeten, zijn ingrijpend: versterking kust- en rivierdijken, waterberging etc.

IN OOST-DUITSLAND MAG IEDEREEN DE VRUCHTEN VERZAMELEN VAN DE FRUITBOMEN IN DE WEGBERMEN

De demografische ontwikkeling toont een scherp contrast tussen enerzijds de voortgaande bevolkingsgroei en de steeds meer multiculturele bevolking in de Randstad, anderzijds krimp en vergrijzing in de randen van Nederland, om alleen maar twee extremen te noemen. Over het

eerste, vooral over de groeiende groep Nederlanders die hun familiewortels elders hebben liggen, wordt volop gediscussieerd. Een aspect dat daarbij nog weinig aan bod komt, is de gevolgen voor de omgang met de omgeving. Zo is wel eens de vraag gesteld waarom andere culturen nog zo weinig invloed hebben op de Nederlandse architectuur en stedenbouw. Enkele jaren geleden kwam de Stichting waarde met het idee om burgers meer te laten profiteren van de opbrengst van fruitbomen en vruchten. Het 'smulbos' was kansloos na enige stemmingmakerij door de Telegraaf, maar had een middel kunnen zijn om nieuwe groepen in contact te brengen met het landschap. Elders in Europa, bijvoorbeeld in Oost-Duitsland, mag iedereen de vruchten verzamelen van de fruitbomen in de wegbermen.

Bevolkingskrimp wordt veelal als een bedreiging beschouwd, maar biedt ook kansen. Na decennia lang van vrij algemene klachten over het volbouwen van weilanden, doet het wat vreemd aan om nu ineens te gaan klagen over een situatie waarin de druk op het buitengebied vermindert. Toch vraagt krimp wel om beleid. In de Verenigde Staten kennen we het verschijnsel van de donut-steden, waarin het centrum leegloopt maar de buitenwijken blijven functioneren. In Nederland – en ook elders in Europa – loopt dit nog niet zo'n vaart, maar is enige alertheid wel geboden.

NU DE STALLEN KLAAR ZIJN IS DE MELKPRIJS INGESTORT

Om historische centra in krimpgebieden levendig te houden, is mogelijk sloop van twintigste-eeuwse buitenwijken nodig, zoals in plaatsen als Delfzijl en Kerkrade al gebeurt. Evenzo is herontwikkeling van monumentaal vastgoed gebaat bij sloop van bijvoorbeeld leegstaande kantoorgebouwen. En het volbouwen van weilanden mag dan nauwelijks meer nodig

zijn – en samengaan met verloedering van bestaande wijken en bedrijventerreinen – het is nog altijd goedkoop en kan alleen worden bestreden door een strak planologisch beleid.

Landschap en erfgoed hebben een plek in veel strategieën om mensen vast te houden in krimpgebieden, maar ook om daar nieuwe initiatieven van de grond te krijgen.

De ontwikkelingen in de landbouw vormen eveneens een uitdaging. De verschillende strategieën die we hierboven tegenkwamen, hebben elk hun eigen risico's. De grootschalige en hoogtechnologische landbouw die voor de wereldmarkt produceert, is succesvol maar ook kwetsbaar. De afgelopen jaren hebben melkveehouders enorm geïnvesteerd in uitbreidingen, in afwachting van de opheffing van de melkquota en opgejaagd door adviseurs die meenden dat China nog tot in lengte van jaren al ons melkpoeder zou afnemen. Nu de stallen klaar zijn is de melkprijs ingestort en maken milieuregels veel uitbreidingen onmogelijk.

Maar ook de verbrede landbouw is kwetsbaar. Jarenlang was bijvoorbeeld zorg een belangrijke kurk onder veel landbouwbedrijven. Recent hebben de bezuinigingen op de persoonsgebonden budgetten grote aantallen zorgboerderijen in de problemen gebracht. Toch mogen we ook aannemen dat verbreding van landbouwbedrijven risico's spreidt en de basis vormt voor een grote flexibiliteit.

Het punt van de milieuregels maakt duidelijk dat de verzwakking van de traditionele ruimtelijke ordening is samengegaan met nieuwe regels die de inrichting van stad en land beïnvloeden.

In gebieden waar drinkwater gewonnen wordt, is nauwelijks meer gebruik van meststoffen en bestrijdingsmiddelen toegestaan, wat overschakelen op biologische landbouw aantrekkelijk maakt. Waterbergingsgebieden vormen een nieuwe manier om landelijke gebieden te vrijwaren van nieuwe bebouwing. Leegstand in binnensteden kan leiden tot terugtrekkende bewegingen van de vastgoedsector en daarmee ruimte geven aan nieuwe initiatieven.

Het werken aan de kwaliteit van de leefomgeving zal de komende jaren vragen om veel creativiteit en vernieuwing.

GROEI EN KRIMP

Migratie en Ruimte

Prof. dr. Pieter Hooimeijer is als hoogleraar Sociale Geografie en Demografie verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij is gepromoveerd op het onderwerp 'Vergrijzing en individualisering van de woningmarkt' en is onder meer lid van de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur. Cultureel geograaf dr. Tialda Haartsen is universitair docent aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij is actief betrokken bij het Kennisnetwerk

Krimp Noord Nederland. Aan Pieter Hooimeijer en Tialda Haartsen is gevraagd om voor Het Oversticht een essay te schrijven over binnenlandse migratie en het (ruimtelijke) effect daarvan op dorp en stad voor onder meer toerisme, fijn wonen en vestigingsfactoren voor ondernemerschap en bedrijvigheid. De focus ligt daarbij op noordoost Nederland en andere (krimp)gebieden buiten de Randstad.

GROEI ÉN KRIMP

In 2006 werd Nederland opgeschrikt toen Derks et al. in hun rapport Structurele Bevolkingsdaling aandacht vroegen voor een nieuwe ontwikkeling: na een decennia lange sterke toename zou de bevolking van Nederland vanaf 2035 gaan afnemen.

Intussen zijn de bevolkingsprognoses bijgesteld. Op nationaal niveau zal de bevolking stagneren tussen 2040 en 2050 (rond de 18 miljoen inwoners), na 2050 zal de bevolking weer enigszins toenemen. Op nationaal niveau verwachten we dus geen structurele bevolkingsdaling.

De nationale cijfers verhullen echter grote regionale verschillen. Groei en krimp zijn geografisch selectief. Op nationaal niveau zien we dat de Randstad mensen blijft aantrekken, terwijl perifeer Nederland nu al te maken heeft met bevolkingsafname. Op regionaal niveau zien we die selectiviteit ook terug: steden blijven (jonge) mensen aantrekken uit de omliggende gebieden. En ook binnen gemeenten zijn verschillen in groei en krimp te vinden tussen grotere en kleinere

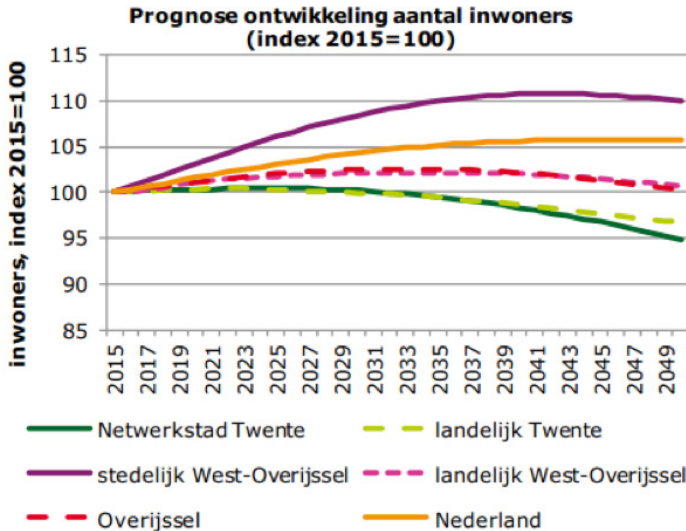
dorpen. De enige uitzondering op deze regel is Zuid-Limburg, waar het stedelijk gebied juist aan bewoners verliest en de sub-urbane gemeenten nog groeien.

De provincie Overijssel weerspiegelt de nationale situatie op provinciaal niveau. De bevolking van Overijssel zal naar verwachting tot 2040 nog groeien van 1,14 naar 1,17 miljoen. Deze (beperkte) groei doet zich echter vooral voor in Noord-Overijssel (twee derde) en Zuidwest-Overijssel (een derde). In Twente zal de bevolking in 2040 ongeveer gelijk zijn aan het huidige aantal (bijna 630 duizend). Binnen deze gebieden vindt een (beperkte) herverdeling plaats van meer landelijke naar meer stedelijke gemeenten (vooral in de kop van Overijssel).

Bevolkingsontwikkeling

- **Bevolkingskrimp** begint ongeveer 5 jaar eerder dan in NL, vooral in Twente en op het platteland, met uitzondering van een aantal 'biblebelt'-gemeenten.
- Regio Zwolle-Kampen blijft naar verwachting hard groeien.
- Aantal huishoudens neemt nog wel overal toe, vooral meer (oudere) alleenstaanden.
- Demografische ontwikkeling onzeker, vooral door onzekere migratie. Recente ontwikkeling: er **vertrekken sinds 2006 steeds meer inwoners** naar andere provincies dan er terugkomen, vooral in de leeftijd 15-34 jaar. 50-plussers uit andere provincies komen juist naar Overijssel toe.

Bevolkingsprognose tot 2050: minder inwoners

Bron: PRIMOS 2013, bewerking team Beleidsinformatie

Hoewel velen terecht veronderstellen dat een afnemende bevolkingsgroei of krimp ook leidt tot minder woningbehoefte, is die relatie niet één op één. Door de sterke vergrijzing (de grijze druk in Nederland gaat van 30 nu naar 50 in 2040) worden huishoudens kleiner. Zelfs bij een gelijkblijvende bevolking kan het aantal huishoudens toenemen. In Twente bijvoorbeeld verwacht het CBS dat het aantal huishoudens tot 2040 nog met 20 duizend zal stijgen tot bijna 300 duizend. Uiteraard zijn deze cijfers met de nodige

onzekerheden omgeven. In de laatste bijstelling door het CBS (van 2014) is bijvoorbeeld wel rekening gehouden met een veel grotere stroom asielzoekers (vooral uit Syrië en Eritrea) dan bij de vorige prognose, maar de huidige aantallen zijn veel groter dan verwacht in 2014. Als die aantallen ook in 2016 en 2017 worden gehaald, zal de prognose een onderschatting geven. Op het totaal van de Nederlandse bevolking maakt dit niet zoveel uit, maar op het saldo van de bevolkingsgroei kan dit wel een effect hebben.

MIGRATIE EN RUIMTE

MIGRATIE

Ook bij de binnenlandse migratie is de situatie momenteel wat onzeker. Sinds 2006 vertrekken meer inwoners uit Overijssel naar andere provincies dan er terugkomen.

Twente had al veel langer een vertrekoverschot, maar dat geldt inmiddels ook voor Noord- en Zuidwest-Overijssel. Het gaat vooral om jongere leeftijdsgroepen, tussen de 15 en 34 jaar, en zij kiezen vaak een stad als bestemming, ook als ze binnen de provincie verhuizen. Er is een aantal verklaringen voor de sterkere aantrekkingskracht van steden. De belangrijkste is waarschijnlijk de sterk toegenomen deelname aan het hoger onderwijs (HBO en WO). Aangezien de instellingen voor hoger onderwijs in de (middel)grote steden staan trekken veel jongeren als student naar de stad.

MET STADSHAGEN ALS GROTE VINEX-WIJK HEEFT ZWOLLE BIJVOORBEELD EEN BELANGRIJKE STAP GEZET

De opkomst van de kenniseconomie maakt vervolgens dat zij ook werk vinden in de steden en daar vaker blijven. Een derde factor is de verandering in de woningbouw. Waar eerder de meeste gezinswoningen in de omliggende gemeenten werden gerealiseerd, is er met het op stroom

komen van de Vinex-locaties aan de rand van de stad een mogelijkheid gekomen om ook in de stad te blijven als men kinderen krijgt. De ladder van duurzame verstedelijking kan met betrekking tot de woningbouw worden samengevat als: in de stad, aan de stad en buiten de stad als volgorde waarin bouwlocaties (mogen) worden ontwikkeld. Met Stadshagen als grote Vinex-wijk heeft Zwolle bijvoorbeeld een belangrijke stap gezet. Sinds de millenniumwisseling is de stad met bijna 20.000 inwoners gegroeid en doet het daarmee niet veel slechter dan de stad Groningen en even goed als Eindhoven of Breda. Enschede daarentegen is maar beperkt in bevolking toegenomen. Het gaat niet alleen om de lokale of regionale economie, maar ook om de verbindingen met de Randstad en andere middelgrote steden. Dat geeft Zwolle een comparatief voordeel op Twente.

Op het platteland zijn de belangrijkste verhuisbewegingen die van de "oudere ouderen" naar grotere dorpen met relatief veel voorzieningen in de centra en voor ouderen geschikte appartementen en/of bungalows.

MIGRATIE EN RUIMTE

NIEUW- KOMERS EN TERUG- KEERDERS

Uit onderzoek aan de Universiteit Groningen blijkt dat veel mensen die zich in kleinere dorpen verder van de stad vestigen in feite terugkeerders zijn.

Zij hebben eerder in het dorp gewoond of zijn opgegroeid op het platteland in de omgeving. Naast de prijs/kwaliteitverhouding van de woning komen zij vaak vanwege sociale motieven: familie of vrienden nabij en/of ouders die op de kinderen kunnen passen. De dorpen dichterbij de stad houden hun aantrekkelijkheid als suburbane gemeente.

Daarnaast is er een categorie ouderen die, na een werkzaam leven elders, hun 'roots' weer opzoeken. Er wordt wel gesproken van Hunkertukkers: Twentenaren die zijn vertrokken, maar hunkeren om terug te keren naar het Twentse land, de mensen, tradities en het landschap. De omvang van deze 'pensioenmigratie' is in Nederland echter geringer dan bijvoorbeeld in Frankrijk of Engeland. Niet alleen hebben veel mensen daar een 'tweede huis', vaak een woning van de familie in de streek waar ze vandaan komen, en brengen ze daar vaak weekenden/vakanties door, ook zijn de stedelijke

woonmilieus in die landen veel duurder en van mindere kwaliteit dan in Nederland. Ook in de buurt van Amsterdam zijn aantrekkelijke rurale en suburbane woonmilieus te vinden en men hoeft in Nederland niet tot na de pensionering te wachten om buiten de stad te kunnen wonen. De Randstad als groene metropool houdt veel mensen ook op latere leeftijd vast. Waar South-East Engeland en Île-de France een zogenoemde 'roltrapregio' zijn waar mensen weer vertrekken op het moment dat ze een vaste werkkring elders kunnen krijgen of met pensioen gaan, zien we dat in Nederland veel minder gebeuren. Wel blijken toeristisch aantrekkelijke gebieden en gemeenten meer pensioenmigranten aan te trekken. De afstanden en klimatologische verschillen zijn in Nederland echter veel kleiner dan in Zweden, het Verenigd Koninkrijk of Frankrijk en van een massale trek naar het zuiden is hier dan ook geen sprake. Voor veel kleinere kernen buiten de stedelijke invloedssfeer is krimp dan ook een reëel perspectief.

KRIMP- BELEID IN NEDERLAND

In 2009 is het Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling opgesteld, met als doel het waarborgen van de leefbaarheid voor inwoners in gebieden waar de bevolking al afneemt en in gebieden die moeten anticiperen op toekomstige bevolkingsafname.

Het Actieplan heeft in Overijssel geen krimp of anticipeergebieden aangewezen. De verwachte bevolkingsdaling zal niet zo sterk zijn dat extra beleid noodzakelijk is en er zal nauwelijks sprake zijn van huishoudensdaling. Dit betekent dat regionale partijen en overheden zelf doordacht beleid zullen moeten ontwikkelen voor het omgaan met vergrijzing, ontgroening en de combinatie van bevolkingsgroei in de ene regio,

en - afname in de andere regio. Juist de combinatie van groei en krimpgebieden is kansrijk: zolang er een stedelijke agglomeratie binnen forensenafstand is, zijn er mogelijkheden om in de regio te blijven of te gaan wonen. In het Actieplan Bevolkingsdaling worden drie inhoudelijke pijlers geïdentificeerd waar gevolgen van bevolkingsdaling kunnen worden verwacht: wonen, voorzieningen en economie.

WONINGMARKT, VOORZIENINGEN, ECONOMIE EN ARBEIDSMARKT

Op de woningmarkt ontstaan structurele problemen op het moment dat het aantal huishoudens afneemt, omdat dan ook de woningvoorraad moet krimpen.

Daarbij is niet het probleem dat er woningen moeten worden gesloopt, maar dat op de plek van die woningen niet iets anders kan worden terug gebouwd. De grondwaarde wordt

dan negatief. Soms is verdunning een oplossing, als er koopkrachtige vraag is naar grote vrijstaande woningen. Een dergelijke vraag doet zich echter juist in de krimpgebieden nauwelijks voor.

Voor Overijssel is de aanpassing van de woningvoorraad aan de doorlopende vergrijzing (tot 2040, daarna stabiliseert de grijze druk) een grotere uitdaging. Weliswaar neemt de (ervaren) gezondheid op latere leeftijd toe, maar mensen worden ook steeds ouder en de dubbele vergrijzing vraagt om meer geschikte woningen, zeker op het platteland. In een ontspannen markt is het echter soms moeilijk de woningen die door verhuizingen beschikbaar komen weer te verkopen of verhuren. Een weloverwogen woningbouwbeleid, waarbij de totale regionale behoefte normstellend is voor het aantal toevoegingen aan de voorraad

en de verdeling over de gemeenten wordt gecoördineerd, is dan noodzakelijk. Door beleidsconcurrentie tussen gemeenten worden op diverse plaatsen in Nederland te veel woningen gepland. Het tegengaan van dergelijke overprogrammering is een belangrijke opgave voor de provincie. Als gevolg van het beleid gericht op langer zelfstandig wonen, zullen bestaande verzorgingshuizen moeten worden omgebouwd tot verpleeghuizen of uit de markt worden genomen. Intensieve thuiszorg is in steden efficiënter te organiseren dan op het platteland. Ook hier kan regionale samenwerking behulpzaam zijn.

Teloorgang van voorzieningen wordt vaak geweten aan krimp, maar wordt daar slechts deels door veroorzaakt. Andere oorzaken zijn de schaalvergroting van voorzieningen in het hele land en de opkomst van het internetwinkelen. Ook in het onderwijs is de relatie met krimp niet direct. Met een enkele uitzondering (o.a. Amsterdam en Zuid-Limburg) daalt in alle gemeenten in Nederland het aantal basisschoolleerlingen.

De oorzaak is de babyboom uit de vorige eeuw (in de periode 1975-1990 werden er minder kinderen geboren dan ervoor en erna). Die baby-bust leidt dertig jaar later tot een kleiner aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijd en daarmee, bij een gelijkblijvende vruchtbaarheid per vrouw, tot minder jonge kinderen. In veel kleine kernen, ook buiten de krimpgebieden, betekent dit soms dat de laatste school moet sluiten of zo klein wordt dat de kwaliteit van het onderwijs eronder lijdt. Eerder leidde dat vaak tot pogingen de basale voorzieningen in stand te houden.

Inmiddels is er in toenemende mate oog voor behoud van bereikbare voorzieningen in een selectie van dorpen, in plaats van behoud van voorzieningen in elk dorp. Groepen gemeenten proberen voorzieningsverspreidingsplannen strategische keuzes te maken en zoeken naar manieren om deze plannen lokaal gedragen vorm te geven.

Het team dat de evaluatie van het Actieprogramma Bevolkingsdaling uitvoerde, constateert een spanning tussen enerzijds initiatieven die lokaal ontstaan en een lokaal belang dienen en anderzijds ontwikkelingen waarbij overheden en maatschappelijke instellingen op regionaal niveau voorzieningen herschikken en samenbrengen.

Aan het bundelen en samenbrengen van voorzieningen op regionaal niveau liggen criteria ten grondslag die rationeel van aard zijn en gericht op een combinatie van efficiency en verdeling over locaties ten behoeve van bereikbaarheid.

BEREIKBAARHEID IS EEN VOORWAARDE VOOR ECONOMISCHE VITALITEIT

Lokale initiatieven staan soms haaks op het regionale spreidingsbeleid voor voorzieningen, maar dragen wel bij aan de leefbaarheid op lokaal niveau. Meerdere onderzoeken hebben overigens uitgewezen dat het verdwijnen van voorzieningen niet ten koste te hoeft gaan van de leefbaarheid. Met minder voorzieningen kunnen weer andere vormen van vitaliteit ontstaan. Het is echter wel van belang dat voorzieningen voor een ieder bereikbaar blijven. Een goede infrastructuur en openbaar vervoernetwerk, aangevuld met bewonersinitiatieven kunnen daar een

positieve bijdrage aan leveren. Mobiliteit is een thema dat eigenlijk met alle drie de pijlers te maken heeft en daardoor mogelijk ondergesneeuwd raakt. Bereikbaarheid is een voorwaarde voor economische vitaliteit, maar is ook van belang voor voorzieningen. In krimpgebieden is de reistijd van autoverkeer en openbaar vervoer een punt. Daarnaast mag de digitale bereikbaarheid niet worden vergeten. Ook dit vergt investeringen.

MIGRATIE EN RUIMTE

CONCLUSIE

In de discussie over de demografische ontwikkeling is een beeld ontstaan dat de krimp zich vanuit de periferie uitbreidt over geheel Nederland en dat het daarom zaak is hier overal op te anticiperen.

De werkelijkheid is echter dat in de komende jaren groei en krimp naast elkaar zullen bestaan en dat ook provincies die nu nog niet zijn 'aangewezen' als mogelijk krimpgebied zich met deze problematiek moeten bezig houden.

HET BOUWEN VAN MEER HUIZEN MAAKT HET PROBLEEM EERDER GROTER

De steden hebben de komende jaren betere kansen om te groeien dan het platteland en de gevolgen van een bevolkingsdaling zullen op het platteland harder aankomen. Zolang het om plaatsen gaat die binnen forensenafstand van een sterke stad liggen hoeft dit niet problematisch te zijn, als de woningbouw zorgvuldig wordt afgestemd en overproductie wordt voorkomen. Hier

ligt een taak voor de overheid, omdat de markt dit niet automatisch zal corrigeren. Koopkrachtige vraag in één segment kan zeer wel gepaard gaan met leegstand in andere segmenten en daarmee leiden tot kapitaalvernietiging. Plattelandsgemeenten op grotere afstand van de stad zijn veel kwetsbaarder. Zij kunnen niet 'lenen' van de arbeidsmarkt bij de burens en moeten op eigen kracht hun dorpen leefbaar zien te houden.

Het bouwen van meer huizen in die dorpen maakt het probleem eerder groter dan kleiner, omdat dit de leegstand aanwakkert. Goede onderlinge afstemming en ondersteuning van burgerinitiatieven gericht op de instandhouding van sociale netwerken (verenigingsleven, sport, vervoer) is een betere strategie voor die delen van het land.

DE 'WAARDE VAN SMART CITIES'

Technologie en Ruimte

Dr. Frans Jorna was als lector Governance verbonden aan het kenniscentrum Leefomgeving van Saxion. Hij is gepromoveerd op een onderzoek naar ICT en modernisering van de overheid. Nu werkt hij als onafhankelijk publicist. Samen met dr. Mettina Veenstra, lector Media Technology & Design aan Saxion, heeft hij een essay geschreven over de waarde van smart cities.

“Toegankelijkheid, openheid, interactie: dat zijn belangrijke voorwaarden voor een slimme stad. Maar de mate waarin inwoners zelf vorm kunnen geven aan technologie, om er diensten uit te halen die voor hen van waarde zijn, is bepalend voor de slimheid van de stad”. In het essay over het thema Technologie en Ruimte beschrijven zij de relatie van de veranderingen in de binnensteden en de technologische vooruitgang.

DE SLIMME STAD

Binnensteden in Nederland maken een transformatie door. Het winkellandschap verandert. Dit wordt mede veroorzaakt door de concurrentie van online winkels, door de financiële crisis en veranderende verwachtingen van de consument.

Een levendige binnenstad is van groot maatschappelijk en economisch belang. Veel steden reageren met een ruimtelijke strategie: inkrimping van het kernwinkelgebied. Daarmee wordt de binnenstad zelf nog niet aantrekkelijker. We zien daarnaast op sommige plekken ook een andere reactie ontstaan.

Winkeliers en vastgoedeigenaren slaan de handen ineen om de ontmoetingsfunctie en de economische functie van de binnenstad te versterken. Dat gebeurt vaak in juist de middelgrote steden met een centrumfunctie, waar de detailhandel onder druk staat, zoals Heerlen, Breda, Veghel en de steden waarin wij de afgelopen jaren mochten werken: Deventer en Enschede. Ze brengen heel precies in kaart hoe binnensteden functioneren, sporen knelpunten op en ontwikkelen met elkaar oplossingen

die de beleving van de binnenstad voor bezoekers en inwoners versterken.

WE RICHTEN ONS IN DIT ESSAY OP ICT EN DE AANTREKKELIJKHEID, BELEVING EN WAARDE VAN BINNENSTEDEN

In dit essay verkennen we de bijdrage die een bewuste integratie van ruimte en (informatie)technologie kan leveren aan de beleving van binnensteden en aan de waarde die ondernemers, inwoners, bezoekers en overheden daar creëren. We verbinden daar de term smart city aan. De opkomst van het Internet of Things in combinatie met sociale media maakt het mogelijk om steden met al hun variëteit als één organisme te benaderen door twee vormen van intelligentie te verbinden:

de slimheid die het Internet of Things mogelijk maakt, als basisinfrastructuur; en de collectieve intelligentie van alles wat aan organisaties en mensen in een stad werkt aan waardecreatie – bedrijven, maatschappelijke organisaties, gemeente maar ook inwoners en bezoekers.

We richten ons in dit essay op ICT en de aantrekkelijkheid, beleving en waarde van binnensteden. Deze verkenning

is zoveel mogelijk gebaseerd op de projecten en inspanningen waarbij we zelf de afgelopen jaren betrokken waren. Het essay is daarmee niet een pleidooi voor smart cities, maar een product van toegepast onderzoek gericht op het ontdekken van de (on)mogelijkheden van smart cities. We ontrafelen de relatie tussen ICT en de binnenstad door drie vragen te beantwoorden:

- Wat is een smart city en waaruit bestaat ze?
- Wat is de meerwaarde van de smartcity-benadering voor waardecreatie in binnensteden?
- Wat zien we in de praktijk in Nederlandse steden die aan smartcity-oplossingen voor verlevendiging van de binnenstad werken?

DEFINITIE EN COMPONENT

De internationale standaardisatieorganisatie ISO
definieert het begrip smart cities als volgt:

“Een slimme stad is een stad die ... de snelheid waarmee oplossingen voor sociale, economische en duurzaamheidsvraagstukken worden ontwikkeld dramatisch versnelt en verbetert, in antwoord op uitdagingen zoals klimaatverandering, bevolkingsgroei en politieke en economische instabiliteit... door de manier waarop de samenleving betrokken wordt, de wijze waarop collaboratief leiderschap

wordt uitgeoefend, de samenwerking tussen disciplines en systemen in de stad en het gebruik van data informatie en moderne technologie fundamenteel te verbeteren... om de dienstverlening en kwaliteit van leven van mensen die betrokken zijn bij de stad (inwoners, ondernemers, bezoekers) nu en op afzienbare termijn, zonder de kosten daarvoor door te schuiven naar anderen of toekomstige generaties.”

EN

In deze benadering worden drie fenomenen met elkaar verbonden:

- snellere en betere oplossing van maatschappelijke vraagstukken, heel concreet gericht op verbetering van de kwaliteit van leven en lokale dienstverlening;
- lokale samenwerking tussen allerlei partijen in collaboratief leiderschap waarbij de gemeente de basis is;
- het gebruik van moderne informatietechnologie.

Dezelfde fenomenen zien we terug in andere definities en in de onderzoeks- en ontwikkelprogramma's van de Europese Unie waarmee de afgelopen jaren een basis is gelegd voor Europese smartcity-platforms, instrumenten en benaderingen. Daarin wordt de smart city gedefinieerd als:

“een stad die maatschappelijke vraagstukken probeert te adresseren door op ICT gebaseerde oplossingen te benutten op basis van door partnerschap tussen de gemeente gebaseerd en meerdere [private en maatschappelijke] partijen”.

In smart cities wordt technologische innovatie op het vlak van dataverzameling en bewerking gecombineerd met sociale innovatie op het terrein van collaboratief leiderschap. Op basis van literatuuranalyse onderscheiden we de volgende componenten:

- Systematische dataverzameling over het leven in de stad;
- Deze data komen uit heel verschillende bronnen. Om ermee te kunnen werken, wordt één platform ontwikkeld waarin de verschillende bronnen en systemen makkelijk kunnen worden gecombineerd;
- De data kunnen in allerlei visuele formats worden gepresenteerd, afhankelijk van het oogmerk van de gebruiker en de waarde die hij/zij ermee beoogt te bereiken.
- Besluiten over de stad, bijvoorbeeld in de zin van verkeersbeïnvloeding of stedelijke ontwikkeling, worden op basis van deze kennis en data genomen. Datamonitoring leidt waar nodig tot bijstelling van maatregelen. Waar mogelijk én wenselijk wordt de verbinding tussen detectie en gedragsbeïnvloeding geautomatiseerd, om de betrouwbaarheid, efficiency en transparantie van de besturing te vergroten;
- Systematische feedback van gebruikers – inwoners, bezoekers, ondernemers – wordt benut om de collectieve intelligentie van het systeem te vergroten;
- Op basis van de technologische infrastructuur wordt een aantal collaborative workspaces ingericht: fysieke plekken én plekken op het Internet, waar bedrijven, instellingen en individuen die aan de stad bijdragen met elkaar kunnen samenwerken aan concrete innovatieve producten die het functioneren van de stad, welvaart en welbevinden verbeteren en vergroten;
- Die plekken voor samenwerking maken het mogelijk om besluitvormingsprocessen ook in politiek en sociaal opzicht veel transparanter, open, inclusief en deliberatief te organiseren, zodat burgers ook direct kunnen bijdragen aan het bestuur en de ontwikkeling van hun stad, ook in politieke zin.

MEER- WAARDE

Wat is de meerwaarde van een smartcity-aanpak voor binnensteden? Om die vraag te beantwoorden zoeken we aansluiting bij de eerder genoemde ISO-rapportage. Daarin worden de volgende domeinen onderscheiden waarin een smartcity-aanpak meerwaarde kan hebben:

- Betere, meer toegepaste, beter bereikbare en bruikbare producten voor inwoners;
- Een beter bestuur van de stad;
- Verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving;
- Verduurzaming van de economie: mensvriendelijkheid zowel in productie, distributie als dienstverlening;
- Een slimmere infrastructuur: betere bereikbaarheid, vermindering van de milieubelasting;
- Aanjagen en innoveren van de stedelijke economie.

De focus in dit essay ligt op binnensteden, op stadscentra. Hoe kan het denken over smart cities bijdragen aan de versterking van binnensteden? Om die vraag te beantwoorden zoeken we aansluiting bij twee auteurs die de combinatie hanteren van stedenbouw, architectuur en interventies: Richard Sennett en Kevin Lynch. Sennett richt zich op het proces van en de voorwaarden voor waardecreatie; Lynch concentreert zich op de dimensies waarop ingegrepen kan worden om waarde te creëren.

Richard Sennett maakt in zijn beroemde essay over de 'goede' stad een onderscheid tussen "open steden" en "gesloten steden". Het idee dat het leven van de stad met functiescheiding in verregaande mate is te sturen heeft in de Verenigde Staten en West-Europa geleid tot steden die hij "gesloten" noemt.

TIJDELIJKHEID IS EEN BASISVOORWAARDE VOOR WAARDECREATIE

De energie die een dergelijke stad heeft (hij noemt dat de 'brittle city') slaat om in waardevernietiging. Suburbanisatie, het verdwijnen van winkels, monofunctionele bedrijfsterreinen en leegstaande kantoren zijn het gevolg. Hij contrasteert deze benadering met het beeld van de 'open stad', waarin mensen de stad zelf vorm geven. Hij stelt dat dat het beste gaat als mensen de ruimte hebben om dat al experimenterend te doen, stap voor stap. Voor de ruimtelijke ordening en stedenbouw betekent dat bijvoorbeeld dat gebieden niet monofunctioneel bestemd moeten worden. Als de mogelijkheden tot variatie groot zijn, ontstaan waardevolle combinaties. Het betekent ook dat

plekken van betekenis en gebruik kunnen veranderen. Tijdelijkheid [foto Sennett tijdelijkheid] is in zijn ogen een basisvoorwaarde voor waardecreatie: het scheppen van (meer)waarde voor bewoners en bezoekers, de eigen organisatie en andere betrokken partijen. Juist de betrokkenheid van meerdere partijen vraagt om een open benadering van plekken, waarmee nieuwe functies of invullingen die meer waarde hebben de kans krijgen gerealiseerd te worden. Het is bovendien van belang een goede infrastructuur te hebben die de (soms voortdurende) verandering in gebruik ondersteunt.

Sennett benoemt in zijn essay drie elementen die nodig zijn om mensen – inwoners en bezoekers – te betrekken bij het maken van de stad:

1. Doorgangsgebieden, waarin mensen zelf de betekenis en waarde kunnen bepalen (in zijn optiek stoepen, pleinen, kruispunten). Hij wijst daarbij op het belang van ringstraten en secundaire pleinen als plekken die de kwaliteit van de stad bepalen;
2. Onvolmaakte vormgeving van gebouwen en straten, een vormgeving die uitnodigt tot (mede) gebruik of functieverandering; en
3. Het zichtbaar maken van het verhaal van de plek, op zo'n manier dat mensen uitgenodigd worden daar hun eigen betekenis aan te geven of zelfs toe te voegen.

Voor een analyse van de waarde van binnensteden zijn in onze ogen de begrippen 'belevenis' en 'beleving'

cruciaal. Als definitie van belevenis hanteren we: een gebeurtenis waarin iemand zodanig geïnvolveerd raakt dat er sprake is van een blijvende indruk. In de jaren 80 van de vorige eeuw is er sprake geweest van een economische paradigmashift. Er kwam een geleidelijk overgang van de diensteneconomie naar de experience-economie. Belevissen zijn het volgende stadium in de economische ontwikkelingsgang, na commodities, goederen en diensten. In vergelijking met goederen en diensten hebben consumenten voor belevissen relatief veel geld over. Ook steden, en specifiekere openbare ruimten in steden, kunnen belevissen opleveren, bijvoorbeeld een bezoek aan een historisch stadscentrum. Hoe hoger de kwaliteit van een openbare ruimte, des te groter de hoeveelheid optionele of recreatieve activiteiten (zoals op een bankje in de zon zitten) in deze ruimte.

Kevin Lynch onderscheidt vijf dimensies aan de beleving van steden, die we toepassen op de beleving van binnensteden:

- Vitaliteit: de mate waarin een omgeving de gezondheid en het biologisch functioneren van het individu ondersteunt. Dit heeft onder meer betrekking op veiligheid en luchtkwaliteit;
- Betekenis: het gemak waarmee mensen op basis van de vorm van en de gebeurtenissen in de omgeving, de stad kunnen begrijpen.
- Pasvorm: de mate waarin de vorm en de capaciteit van ruimten, verbindingen en objecten in de stad aansluiten bij de aard van activiteiten van mensen;
- Toegang: de bereikbaarheid van de plek;
- Controle: de zeggenschap die mensen en organisaties hebben over hun omgeving. Een belangrijke aspect daarbij is de mogelijkheid om de omgeving aan te passen of te verbeteren.

**SMARTCITY-TECHNOLOGIE KAN OP AL DEZE DIMENSIES
HELPEN DE WAARDE VAN DE BINNENSTAD VERSTERKEN.
HOE DAT WERKT, ILLUSTREREN WE GRAAG AAN DE HAND
VAN PRAKTIJKVOORBEELDEN.**

‘SMART CITIES’ IN DE PRAKTIJK

In veel van de internationaal bekende showcases zijn grote technologiebedrijven de drijvende kracht achter smartcity-aanpakken.

Bedrijven als Cisco, Siemens en IBM hebben in het afgelopen jaren vele steden verrijkt met een dicht weefsel van sensoren, verbindingen en instrumenten. Hun inzet is onder andere het gedrag van de stadsbewoner automatisch te managen of zelfs te beïnvloeden in de gewenste richting. Denk daarbij aan sensoren die de drukte in een stadscentrum meten, gekoppeld aan beeldschermen die de bezoekers een bepaalde kant opsturen om de drukte in de stad te spreiden.

Townsend (2013) karakteriseert dit soort aanpakken als gedomineerd door corporate visions: niet de mens maar de het bedrijf en haar technologie staan centraal. Er is sprake van een focus op efficiëntie en rendement van de investeringen die bedrijven en overheden doen. Zelfs in steden die een aanpak van onderop voorstaan, zoals Kopenhagen, blijkt bij nadere beschouwing de technologische, aanbodgerichte benadering dominant. Het draait daarbij vooral om de ontsluiting van data, de inrichting van een platform,

de ontwikkeling van een netwerk. Het aspect 'waarde' krijgt nauwelijks aandacht. Townsend stelt met Sennett dat waardecreatie juist ook vraagt om een grassroots-perspectief, waarin niet de technologie maar de burgers centraal staan.

VEEL BEDRIJVEN EN INSTELLINGEN ZIJN BEZIG MET ICT EN 'VERSLIMMING' VAN STEDEN

De conclusie van Townsend blijkt exemplarisch, in ieder geval voor Nederlandse opendata-initiatieven. De benadering is veelal aanbodgericht. Waardecreatie en het betrekken van gebruikers en inwoners als producenten blijven vaak buiten beschouwing. Als het al om rendement gaat, worden de inspanningen vooral gericht op het realiseren van besparingen binnen de overheid, niet op maatschappelijke waardecreatie.

Die conclusie lijkt ook van toepassing op binnensteden. Op nog maar heel weinig plekken worden open data ingezet om de belevingswaarde van de binnenstad te vergroten en nieuwe belevenis te creëren. Binnenstadsondernemers en de creatieve industrie zijn nog nauwelijks aangehaakt op smartcity-aanpakken en open data.

Dat is waarop de auteurs van dit essay zich de afgelopen anderhalf jaar gericht hebben: het ontwikkelen, van onderop, van smartcity-aanpakken gericht op meer beleving en waardecreatie in de binnenstad, op zo'n manier dat er verbinding ontstaat met en tussen de IT-investeringen die gedaan worden. Daarbij gaat het niet alleen om de overheid, maar om technische bedrijven, lokale ondernemers en de creatieve industrie. Veel bedrijven en instellingen zijn bezig met ICT en 'verslimming', maar nog maar heel beperkt in samenwerking met elkaar.

Met Sennett richten wij ons op functievermenging en het betrekken van mensen: sociale innovatie.

We zijn in 2014 begonnen met de ontwikkeling van collaborative [foto Sociale innovatie collaborative workspaces] workspaces voor creatieve ondernemers, technische ondernemers, binnenstadsondernemers, outdoormediabedrijven, studenten, onderzoekers, ambtenaren en burgers in Enschede die samen de beleving van de binnenstad willen verbeteren. Creatieve bedrijven zoals architectenbureaus en bedrijven zijn bedreven in digitale visualisatie of het ontwikkelen van apps nemen deel omdat ze willen ontdekken welke business de smart city voor hen op kan leveren. De technische bedrijven leveren producten voor de openbare ruimte en gevels, variërend van 'slimme bestrating', beeldschermen en lichtmasten tot producenten van speeltoestellen, gevelbekleding en straatmeubilair.

Onmisbaar zijn de technische bedrijven die systemen en netwerken leveren voor de besturing van de stad. Het gaat daarbij zowel om bedrijven die verbindingen leggen (kabels, telecom) als bedrijven die de data beheeren en benutten voor nieuwe diensten. Het gaat er deze bedrijven om de verschillende producten die zij aanbieden veel geïntegreerder in te zetten.

De collaborative workspaces vragen om bijzondere co-creatieve werkvormen en instrumenten: resultaatgericht, open voor allerlei soorten deelnemers, ook zonder specifieke voorkennis. Er nemen heel verschillende participanten aan deel: bedrijven, publieke werkers, 'gewone' inwoners. Dat vereist specifieke werkmethoden die stapsgewijs, scrum-achtig leiden tot daadwerkelijke open coproductie. Voor die open coproductie melden zich allerlei lokale bedrijven die gespecialiseerd zijn in communicatie- en participatiemethoden. Het betreft bijvoorbeeld bedrijven gespecialiseerd in communicatie via sociale media, online-communiteiten en co-creatiemethoden.

Cruciale punten van aandacht zijn de financiële, juridische en organisatorische spelregels voor de inbreng van datasets. Alle partijen brengen pas data in als ze er iets voor terug krijgen. De basis is open data, direct afkomstig van de bron: bezoekers, en de data die de gemeente daarover heeft. Winkeliers bijvoorbeeld kunnen door hun kennis van wat klanten in hun winkel en in de straat als geheel trekt, te combineren met die open data betere diensten ontwikkelen. Dat proces vergroot de beschikbare open data.

Een belangrijke basis voor de smart city wordt gevormd door publieke open data zoals locaties van winkels inclusief typering, locaties en typering van musea en locaties van openbare toiletten en kunstwerken in de openbare ruimte. Ook worden sensordata aangeboden aan als open data, zoals actuele bezettingscijfers van parkeergarages en actuele drukte op verkeersknooppunten in en rond de stad. Deze sensoren maken deel uit van het Internet of Things.

WAAR VOELT MEN ZICH VEILIG?

In Enschede werkt Mettina Veenstra mee aan de ontwikkeling van een Longe Range netwerk (ook wel LoRa-net genoemd) om de sensoren in de stad via een gateway met het internet te verbinden. Daarnaast zetten we apps in om gedrag (bijvoorbeeld verblijfsduur en vervoerskeuzes) en meningen (bijvoorbeeld waar voelt men zich veilig en hoe beoordeelt men een bezoek aan het stadscentrum) van bezoekers van het stadscentrum in kaart te brengen.. Met behulp van een crowdsourcing app worden in samenwerking met burgers, de

gemeente en ondernemers allerlei data, zoals de locaties van bewakingscamera's, plantsoenen en gehandicaptenopgangen in de binnenstad vastgelegd. Al deze bronnen leiden tot een gedetailleerd, betrouwbaar, real-time beeld van het functioneren van de binnenstad.

Om daadwerkelijk met deze data te kunnen werken is een open, gestandaardiseerde ontsluiting nodig. Daarvoor gebruiken we het open softwareplatform dat daarvoor in Europees verband is ontwikkeld (Future Internet Ware, FIWARE). Dat platform maakt het mogelijk data te genereren, verzamelen, publiceren en doorzoeken. Het omvat een interface (API of Application Programming Interface) om de opgeslagen data eenvoudig beschikbaar te stellen aan bedrijven en burgers voor het creëren van waardevolle toepassingen. Met studenten, onderzoekers en engineers hebben we het afgelopen jaar een FIWARE platform geïnstalleerd en in gebruik genomen voor de gemeente Enschede.

Door alle data bij elkaar brengen in het platform creëren we de voorwaarden voor virtuele functiemenging – precies zoals Sennett bepleit. Een platform is niets zonder bruikbare toepassingen voor bezoekers, ondernemers en inwoners. Het afgelopen jaar is ook geïnvesteerd in het bedenken (en in een aantal gevallen ook al ontwikkelen) van een aantal toepassingen. We geven op iedere dimensie van Lynch een voorbeeld.

VITALITEIT

We hebben een app ontwikkeld voor toeristen in Amsterdam waarin op een kaart allerlei actuele data over de stad getoond wordt, waaronder de actuele luchtkwaliteit in parken (voor onder

andere mensen met astma). Andere data die in de app aangeboden worden maar niets met vitaliteit te maken hebben zijn de actuele lengte van de rij bij het Van Goghmuseum en points-of-interest.

BETEKENIS

Samen met creatieve bedrijven ontwikkelden we ideeën voor een basisinfrastructuur van intelligente zuiltjes of stoeptegels waarop steeds nieuwe toepassingen ontwikkeld kunnen worden. Bijvoorbeeld een spel, een interactieve toepassing met informatie over een specifieke locatie of een stadswandeling. De informatie die een stadswandeling biedt, kan gebaseerd

op open data uit dataverzamelingen met onder andere locaties en beschrijvingen van kunstwerken in de openbare ruimte en van monumenten. Voor het werken aan deze innovatieve basisinfrastructuur en toepassingen hiervoor is in samenwerking met creatieve bedrijven, binnenstadondernemers en de gemeenten Deventer en Enschede een subsidie voor toegepast onderzoek aangevraagd.

PASVORM

Eind 2015 wordt de laatste hand gelegd aan intelligente software voor beeldschermen in de publieke ruimte. De software reageert op een actueel profiel van de context van het scherm op basis van sensorinformatie over de omgeving van het scherm (weer, drukte etc.) door voor dat moment relevante content aan te bieden. Als in de ochtend gehaaste forenzen voorbijlopen, biedt

het scherm andere content dan als er in het weekend mensen ontspannen voor het beeldscherm. En op een dag met prachtig weer toont het scherm andere content dan als het regent. De software beoogt een grotere relevantie van de content die op schermen in de publieke ruimte getoond wordt. De software wordt in 2016 in verschillende steden in Nederland getest.

TOEGANG

In een multidisciplinair project met studenten van allerlei opleidingen is een applicatie ontwikkeld voor ‘dagjesmensen’: bezoekers die voor één dag de binnenstad van Enschede bezoeken. De applicatie bestaat uit een dynamische kaart van Enschede met

actuele informatie over drukte van het verkeer, bezetting van parkeergarages en locaties en beschrijvingen van winkels, musea, openbare toiletten en kunstwerken. De applicatie beoogt onder andere een verbetering van de bereikbaarheid van de stad voor bezoekers.

CONTROLE

Ten behoeve van de co-creatiesessies ontwikkelen we tot slot toegankelijke en begrijpelijke datavisualisaties en dashboards voor inwoners, bezoekers, binnenstadondernemers, gemeenteambtenaren en creatieve en technische bedrijven.

De visualisaties beogen een goede ondersteuning van co-creatiesessies voor binnenstadsproblemen en -uitdagingen zoals leegstand van winkels [foto leegstand], verminderde bezoekersaantallen en het gebrek aan sfeer waar dit toe leidt.

TECHNOLOGIE EN RUIMTE

BESLUIT

ICT voegt aan de stad een extra laag toe. Het Internet of Things vergroot de waarde van de bestaande infrastructuur – van elementen in de openbare ruimte als straatmeubilair tot bestaande sensornetwerken in de stad, zoals verkeersslussen.

Door de dataopslag te standaardiseren en data van heel verschillende bronnen en samenstelling te combineren, zijn meer precieze monitoring en analyse mogelijk. Die koppeling maakt de ontwikkeling van nieuwe stadsdiensten mogelijk. Visualisaties maken data leesbaar en interpreteerbaar, ook zonder de uitgebreide voorkennis die professionals hebben. Dat is een basisvoorwaarde voor open, innovatieve collaborative workspaces. In smart city termen: smartcity-ecosystemen.

Wat heeft de stedenbouwkundige of architect die bezig is met een nieuw cultuurpodium hieraan? De museumdirecteur? De commerciële vastgoedeigenaar of winkelier? We beseffen dat we met onze taal en begrippen in de laatste twee paragrafen ver afgedreven zijn van de manier waarop we gewend zijn te spreken over stedelijke ontwikkeling.

De inzet van smartcity-technologie kan de band tussen winkeliers en potentiële

bezoekers versterken. Winkeliers en lokale overheden weten door data-analyse veel beter en verfijnder weten wat die bezoekers willen. Ze beschikken over de kanalen om die bezoekers te bereiken. Bezoekers voegen bovendien al doende (bijvoorbeeld zoekend in een applicatie) informatie toe die bijdraagt aan betere producten. Het tegendeel kan ook: smartcity-technologie maakt het internetwinkels mogelijk de vraag naar producten naar zich toe te trekken omdat ze bezoekers winkel- en betaalgemak biedt.

We hebben het afgelopen jaar gemerkt dat veel ondernemers en publieke professionals bereid zijn om tijd en geld te investeren om deze nieuwe bron van waardecreatie te ontsluiten. Het gaat dus niet meer, zoals eerder bij open data, om efficiencywinst, maar om daadwerkelijke baten. Ook elders in Nederland, bijvoorbeeld in Eindhoven in Stratumseind, zien we dat bedrijven en inwoners tijd en geld investeren om diensten te ontwikkelen dat de

kwaliteit van leven en verblijven in deze uitgaansbuurt in Eindhoven versterken.

We hebben in dit essay geen aandacht besteed aan bijvoorbeeld de interessante parallellen tussen het succesvol werken aan ruimtelijke kwaliteitswinst van de binnensteden sinds de jaren tachtig (effectieve waardecreatie na een periode van neergang) en de focus op waardecreatie in de slimme stad die we

hier centraal stelden. Wat kan de slimme stad leren van de gewone stad? We zijn ook voorbij gegaan aan de juridische aspecten van open gebruik van data tussen lokale ondernemers, overheden en grote soms internationale bedrijven, en hoe dat praktisch te regelen. We hopen daarover met u door te praten via het forum dat Het Oversticht biedt. En meer dan dat: u op dit vlak binnenkort ook gewoon te ontmoeten.

WANT EEN SLIMME STAD BEGINT MET WAARDEVOLLE VERBINDING TUSSEN MENSEN: MET ONT-MOETEN.

BRONNEN CONSUMPTIE & RUIMTE

- Abbrin, M., 2000. Schoonheid is herinnering. In: M. Beek (red.). Over schoonheid; architectuur, omgeving, landschap. Het Oversticht / Waanders, Zwolle, pp. 36-43.
- Boissevain, C., M. Bosboom & H. Renes, 2008. Typisch Hollands! De verandering van het Nederlandse landschap en de Collectie Knecht-Drenth, 1900-heden. Walburg, Zutphen.
- Canon van Overijssel, 2015. De VORG, 1858. <http://www.regiocanons.nl/overijssel/overijssel/vorg> [28-11-2015]
- Graaf, A. de, G.J. Hospers, M. Péro, H. Renes, E. Stegmeijer & F. Strolenberg (P.P. Witsen, eindred.), 2014. Werven en verbinden; krimp en erfgoed in Europa, met praktijkvoorbeelden uit Duitsland, Engeland, Frankrijk en Nederland. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort
- Heijden, H.-A. van der, 2000. Tussen aanpassing en verzet; milieubeweging en milieudiscours. Ambo, Z.pl., p. 62
- Lesger, C., 2013. Het winkellandschap van Amsterdam; stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000. Verloren, Hilversum.
- OCW, 2015. Kiezen voor karakter: Visie erfgoed en ruimte. http://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/publicatie_kiezen_voor_karakter.pdf [2-12-2015].
- Prince, H., 1988. Art and agrarian change, 1710-1815. In: D. Cosgrove & S. Daniels (eds). The iconography of landscape; essays on the symbolic representation, design and use of past environments. Cambridge UP, Cambridge, pp. 98-118.
- Timmermans, W., M. Woestenburg, H. Annema, J. Jonkhof, M. Shllaku & S. Yano, 2015. De gewortelde stad; Europese hoofdsteden en hun verbinding met het landschap / The rooted city; European capitals and their connection with the landscape. Blauwdruk, [Wageningen].
- Wikiwand, 2015. Consumptie. <http://www.wikiwand.com/nl/Consumptie> [27-11-2015].

BRONNEN MIGRAGIE & RUIMTE

- Bijker, R., 2013. Migration to less popular rural areas. Universiteit Groningen: proefschrift
- BZK, 2014. Grenzen aan de krimp. Rapportage van het Team Midterm Review Bevolkingsdaling
- CBS, 2015. Bevolking. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/cijfers/default.htm>
- PBL (2015) De stad: magneet, roltrap en spons
- PRIMOS, team Beleidsinformatie, 2013. Bevo

BRONNEN TECHNOLOGIE & RUIMTE

- Chourabi, H., T. Nam, S. Walker, J. Gil-Garcia, S. Mellouli, K. Nahon, T. Pardo, H.J. Scholl, Understanding Smart Cities: An Integrative Framework, in: Proceedings of the 45th Hawaii International Conference on System Sciences. Computer society. IEEE, 2012, pp. 2289-2297.; Komninos, N. The Age of Intelligent Cities: Smart Environments and Innovation-for-all Strategies. Routledge, 2014.; Schaffers, H., N. Komninos, M. Pallot, B. Trousse, M. Nilsson, A. Oliveira, Smart Cities and the Future Internet: towards cooperation frameworks for open innovation, in: J. Domingue et al. (eds.), Future Internet Assembly, LNCS 6656, 2011, pp. 431-446.
- CBS, PBL, Wageningen UR , Leegstand van winkels, 2004-2015 (indicator 2151, versie 03, 12 juni 2015)
- European Commission, 2015, Cities and communities: The European Innovation Partnerschip on Smart Cities and Communities. <http://ec.europa.eu/eip/smartcities/>
- Gehl, J., Life between buildings, using public space, Island Press, 2011
- ISO/IEC JTC 1, Information technology, 2015, vertaling
- Jorna, F, M. Veenstra, Setting up smart city ecosystems: essential building blocks, in: Proceedings of the Conference on Connected Smart Cities, IADIS, Gran Canaria, 2015: 140-147
- Kanters, T., 2013, Living Lab, onderdeel van Stratumseind 2.0; smart sensors, smart interfaces, smart actors, smart lights, smart data, smart design, augmented reality, gaming. Eindhoven. http://www.hetccv.nl/binaries/content/assets/ccv/dossiers/grote-steden/netwerkdagen_eindhoven_living_lab.pdf

- Komninos, N., H. Schaffers & M. Pallot, Open Innovation and Smart Cities. Open Innovation Yearbook 2013, EU Publications, Directorate-General for Communications Networks, Content and Technology, 2013, pp. 34-42.(Open Innovation Yearbook 2013)
- Lynch, K., Good city form, MIT Press, 1984
- Molenaar, C., Kijken kijken anders kopen, Academic Service, 2015
- Pine, B.J & J.H. Gilmore, Welcome to the experience economy, Harvard Business Review, July/August,1998; Boswijk, A., T. Thijssen, E. Peelen, Een nieuwe kijk op experience economy, betekenisvolle belevissen, Pearson Education Benelux, 2005
- Rijksoverheid, Retailagenda, 17 maart 2015
- Sennett, R, The open city, in: Urban Age, Berlin, November 2006
- Townsend, A.M., Smart Cities: Big Data, Civic Hackers, and the Quest for a New Utopia, Norton, 2013 Townsend, 2013: 17
- Zenc,2012, De waarde van open data initiatieven: keuzes en effecten van open data-strategieën voor publieke organisaties

COLOFON

Zwolle, 15 december 2015

Essayisten

Hans Renes

Pieter Hooimeijer & Tialda Haartsen

Frans Jorna & Mettina Veenstra

Redactie

Dirk Baalman

Anneke Coops

Mascha van Damme

Merel Enserink

Robin Veenink

Petra Versluis

Vormgeving

Cibap Business

Luke Tuink

Martijn Spiering

Het Oversticht
Aan de Stadsmuur 79-83
8011 VD Zwolle
tel. 038 421 32 57
mail@oversticht.nl
www.oversticht.nl

HET OVERSTICHT